

ПОГЛЯДИ РОНАЛДА ЛЕНЕКЕРА НА КОГНІТИВНУ СЕМАНТИКУ ЯК МОДЕЛЬ ПЕРЕКЛАДОЗНАВЧОГО АНАЛІЗУ («СЛОВО НЕКОЕГО КАЛУГЕРА О ЧЬТЬИ КНИГ» В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКО- ТА АНГЛОМОВНИХ ПЕРЕКЛАДАХ)

Тарас Шмігер
t_shmiher@ua.fm

Львівський національний університет імені Івана Франка

Received January, 21, 2016; Revised May, 15, 2016; Accepted May, 26, 2016

Анотація. Мета цього дослідження – проаналізувати можливість використовувати погляди Р. В. Ленекера на когнітивну семантику як семантико-текстологічну модель перекладознавчого аналізу. Матеріалом для розгляду обрано твір «Слово некоего калугера о чьтїи книг» із «Ізборника Святослава» 1076 р. та його три переклади: два переклади сучасною українською мовою (повний – В. Яременка, частковий – Є. Карпіловської й Л. Тарновецької) та один переклад англійською мовою (В. Федера). Теорія когнітивної семантики Р. Ленекера орієнтується здебільшого на граматичні проблеми й опис мови через параметри простору. Параметрам опису образності, які пропонує когнітивна семантика, бракує чіткості, які мають аналітичні методи структуралізму. Однак, вони виконують головну аналітичну функцію: вони дозволяють усвідомити наявні в перекладі порушення й відхилення від першотвору та намагатися усвідомити їхню природу й межі.

Ключові слова: когнітивна семантика, критика перекладу, перекладознавчий аналіз, образність, давня українська література.

Shmiher, Taras. Views by Ronald Langacker's on Cognitive Semantics as a Model for Translation Quality Assessment ("The Discourse of a Certain Monk in Reading Scripture" in Contemporary Ukrainian- and English-language Translations).

Abstract. The aim of this study is to analyse the applicability of R. Langacker's views on cognitive semantics as a semantic and textual model for translation quality assessment. The text for this case study is an excerpt under the title "The Discourse of a Certain Monk in Reading Scripture" from the collection "Izbornyk of Sviatoslav of 1076", and its three translations: two translations into modern Ukrainian language (the complete one by V. Yaremenko, and the partial one by Ye. Karpilovska and L. Tarnovetska) and one translation into English (by W. Veder). The theory of cognitive semantics by R. Langacker focuses mainly on grammar issues and the description of the language via space parameters. Cognitive semantic dimensions for describing imagery lack clarity which is enjoyed by analytical methods in structuralism. However, they perform the main analytical function: they make it possible to show how and why violations and deviations from the original occur in a translated text as well as what their essence and limits are.

Keywords: cognitive semantics, translation criticism, translation quality assessment, imagery, Early Ukrainian literature.

1. Вступ

Теорія когнітивної семантики Р. В. Ленекера як цілісна система не настільки активно використовується, як використовуються фреймова

семантика Ч. Філмора, теорія силової взаємодії Л. Талмі і навіть окремі дотичні постулати із когнітивної граматики Р. В. Ленекера. Утім Ленекерова розвідка «Огляд лінгвістичної семантики» (Langacker, 1988) містить сконденсований інструментарій семантичного аналізу, який можна цілісно застосовувати до перекладознавчого аналізу тексту.

Когнітивна теорія орієнтується на мововжиток (a usage-based theory) (Langacker, 1987:46), а тому при будь-якому розгляді на мовні й текстові явища дивимося через контекст (Stockwell, 2002:2). Розгляд тексту як концептуалізована схема сприйняття дійсності є обов'язковою умовою для успішного й охопного аналізу якості перекладу. Ленекерова розвідка містить два окремі підрозділи «Профіль і база» та «Образність», і певною мірою такий погляд можна перенести на бачення перекладознавчого аналізу загалом: бачити текст як обраний інтерпретативний варіант (профілювання) і занурюватися у семантичні процедури аналізу окремих лексем (розгляд мовної образності). Так передбачається творення взаємозв'язків між матрицею тексту та її окремими компонентами.

Мета цього розгляду – проаналізувати можливість використовувати погляди Р. В. Ленекера на когнітивну семантику як семантико-текстологічну модель перекладознавчого аналізу. З такого погляду потрібно пояснити, у яких аспектах цей аналіз може (або навпаки – не може) виконувати функції оцінки перекладного тексту.

2. Методи дослідження

Головним методом перекладознавчого аналізу є модель когнітивної семантики Р. В. Ленекера, яка складається із ряду семантичних параметрів, що їх можна застосувати для оцінки лексикосемантичних особливостей тексту.

Матеріалом для розгляду обрано твір «**Слово некоего калугера о чьти книг**» із «Ізборника Святослава» 1076 р. та його три переклади: два переклади сучасною українською мовою (повний – В. Яременка, частковий – Є. Карпіловської й Л. Тарновецької) та один переклад англійською мовою (В. Федера).

3. Процедура дослідження

3.1. Заголовок як макроконтекст: загадковий «калугер»

Установлення відносин між профілем і базою (у теорії Р. В. Ленекера) або між фігурою і тлом (у гештальт-психології) несе проєкцію на встановлення семантичної доміанти тексту (Stockwell, 2002:14), тобто на визначення доміантної інтерпретації. Водночас, тлумачення тексту потрібно розмежовуватися на різні пласти, оскільки потрібно враховувати полісемантичні і синонімічні зв'язки, що у такий спосіб розміщує концепт у складну систему різноплановості (багатозначність слова і поліконтекстуальність смислу) і мережі (синонімічні й тезаурусні ряди).

Перекладач і критик спочатку бачать доміную настанову тексту, яка визначатиме вибір еквівалентів у цільовому тексті. Тому ми припускаємо, що макростратегію перекладу цілком можна описати у категоріях профілювання, коли ми однакові явища бачимо на різному тлі, на різних базах (*base*), і відповідно називаємо їх по-різному (Langacker, 1988:58-59 *i далі*), а отже, конструємо відмінну дійсність. Однак, оскільки перед нами дві пари термінів, і сам Р. Ленекер уживає їх з погляду концептуалізації лише мовних одиниць, а не текстових реалізацій, доцільно закріпити пару термінів «фігура – тло» (*figure-ground*) для модуляції макроконтексту, всього тексту для читача; натомість пара термінів «профіль – база» розкриває операції із семантичною одиницею на рівні лексеми чи виразу.

«Слово» можна розцінювати як цінність у чотирьох аспектах – освітньому, політичному, етичному та естетичному. Книжність несе просвіту й освіту у суспільство. Так формувалася кодекс суспільної поведінки, і до речі, це відбувалося у церковному контексті: виробився прийнятний спосіб виправдовувати літературну діяльність згідно із доктринами церкви (Пиккіо, 2003:136). Церква була монополістом на поширення знань і книг, але в самій церковно-релігійній сфері погляди на книгу різнилися. Зокрема, грамотність у Візантії була низькою, і тому серед візантійського церковного та релігійного люду спостерігалася протиставлення книжної та некнижної мудрости (Каждан, 1973:44-45), бувало, що монахи теж ставилися вороже до книг (Каждан, 1973:136). Так поставала потреба обґрунтовувати вагомість книг і для суспільного розвитку, і – найбільше – для спасіння душі.

«Слово» потрібно сприймати не тільки в єдності із візантійським контекстом, але й староболгарським, коли Болгарія переживала золоту еру. У державотворчій праці цар Симеон I Великий спирався на такий тип цивілізації, який сприяв творенню нової держави через такі інституції як нова столиця, національна церква, унікальний мистецький – графічний і архітектурний – стиль, що могли опиратися візантійській цивілізації (Божилов, 1983:66). Обидва Святославові Ізборники вважаються частиною саме Симеонового культурного контексту (Божилов, 1983:63), а тому належить вважати «**Слово**» не тільки похвалою книжності, а й широкою політичною програмою.

Книголюбство було «етичною цінністю» Київської Русі (Сивокінь, 1984:26). Хто сповідував такі етичні правила? «Є дані, що користувалися цими книжками не тільки люди високоосвічені (князі, придворні, духовні особи, особливо ченці), а й широкі кола суспільності. Зрозуміло, що читачами не могли бути смерди і челядь, холопи чи ізгої – читацьке середовище формувалося все ж із привілейованих» (Сивокінь, 1984:26). Маючи на оці більш-менш ідеального читача, автор «Слова» намагався формувати читацький канон, який містив життя Василя Великого, Івана Золотоустого й Кирила Філософа. До слова, етичний аспект перетинається із приписом

церковного права: у християнській традиції існувала кара за знищення Священних книг згідно з 68-им правилом П'ято-Шостого Вселенського Трульського Собору в Константинополі: «Книги Старого і Нового Завіту, і так само святих і визнаних наших проповідників та вчителів, нікому не дозволяється пошкоджувати...» (Книга правил, 2008:78-79).

Існує думка, що книжність мала й естетичний вимір: оскільки насолода – це підкатегорія краси, то давньокиївський книжник опанував красу мудрости через насолоду (Бычков, 1999:34). Про це пише сам автор: «**коль сладька словеса твоа паче меда ұстомъ момъ и законъ оустъ твоихъ паче тысашта злата и сребра**». Отож, похвала – це й вірєць не тільки для наслідування, а й естетичного задоволення.

Крізь чотири аспекти «**Слово**» можемо дивитися на оповідача тексту – калугера:

1) монах-філософ, де філософ є учителем і носієм знань, церковної доктрини, що цілком уписується у візантійський освітній контекст (Каждан, 1973:53);

2) монах-державотворець, адже християнство у Візантії, Болгарії та Русі пов'язувалися із створення централізованого державного і суспільного інституту; церква і держава дуже тісно співіснували, а тому творення нової держави не бачилося без участі церкви;

3) монах-наставник: запозичена із грецької, лексема буквально означає «щасливий у старому віці», що її в середньогрецькій мові уживали до монаха безвідносно до віку (Sophocles, 1914:623); отже, йдеться про старця-мудреця, який може включати й родинні архетипи;

4) монах-носій краси: це найслабша ланка в інтерпретації, але *καλος* вміщає семантичний компонент «краса» (Sophocles, 1914:623), відповідно грецька лексема уміщає етичні й естетичні категорії, і краса сприймалася спочатку тільки як зовнішня ознака, а згодом як універсальна, включаючи духовний аспект («благочинний», «благородний»).

Враховуючи такий макроконтекст-гло, потрібно шукати відповідну лексему-фігуру, яка би представляла потрібний ширший контекст.

Натомість визначити поняття «калугер» у системі православної спільноти не так просто. Грунтуючись на поділі «священнослужителі – церковнослужителі – чернецтво», православна спільнота витворила складну ієрархію, які діляться за двома категоріями: за способом служіння – κληρικός (клерик) і λαϊκός (мирянин), а за способом життя – μοναχός (монах) і κοσμικός (не-монах) (Православная энциклопедия, 2007: т. 16, С. 374-375). Намагаючись увібгати численні посади церковного служіння, можна представити православну ієрархію у такій базовій схемі (за: Настольная книга, 1983: т.4 325-326, 357-358):

Таблиця 1

Православна ієрархія

Ієрархія	Біле священство (одружені або в целібаті)	Чорне священство (ченці)
III Єпископат (архиєрейство)		Патріярх Митрополит Архиєпископ Єпископ
II Пресвітерство (ієрейство)	Протопресвітер Протоієрей Ієрей (пресвітер, священник)	Архимандрит Ігумен Ієромонах
I Дияконат	Протодиякон Диякон	Архидиякон Ієродиякон
Монашество		Інок
		Схимник
		Монах
		Рясофор

Важливо пам'ятати, що коли послушник (рясофор) приймає постриг, тобто проходить ув інший ієрархічний стан, то він одразу переходить під опіку старшого монаха (старця), без якого послушника не рукопокладуть (Настольная книга, 1983: т.4 с. 358). Отож, підсумувати відносини «профіль–база» можна у такій таблиці (також, ЕСУМ, 2012:т. 6:308):

Таблиця 2

Відносини «профіль–база»

Профіль	База
Чръньць	Чорне священство з обов'язковою безшлюбністю та розгалуженою ієрархією від найнижчого стану (диякон) до найвищого (патріярх), а також монашество
Чръноризьць	Зовнішні ознаки чорного священства й монашества
Мънихъ	Особливе служіння Богові на відміну від священничого й мирянського
	Монах після постригу
старьць (=?калоугер)	Наставник (старший монах) для монаха щойно після постригу

Усі ці синоніми давньоукраїнського періоду мають свої прямі відповідники у сучасній мові: *чернець, чорноризець, монах, старець*. І навіть

калугер (калугирь) уживався до кінця XIX ст. (Словарь укр. мови, 1908:Т.2:211; Малорус.-нім. словар 1886:т. 1:331).

Монаше життя римо-католицької церкви бере початки із ранньохристиянських аскетичних традицій, що й православна церква. Однак із часом римо-католики витворили дуже відмінну систему взаємин між мирянами, монахами й церквою завдяки існуванню чернечих орденів. Ця терміносистема – складна та відмінна – й увійшла в англійську мову (New Catholic Encyclopedia, 2002-2003:т. 1: 9, т. 6: 1, т. 9: 812, т. 10: 467-469, 512; CEOED, 1971:vol. 1:514; CEOED, 1987:153):

Таблиця 3

Система взаємин між мирянами, монахами й церквою

Профіль	База
Abbot	Управління автономного монастиря одного із найстаріших чернечих орденів (бенедиктинців, камедулів, волломброзіянів, цистеріянців). Ченці-Василяни інколи вживають термін «ігумен», тоді як деякі інші східні монастирі називають свого управителя «архимандритом». Уживається із початку IV ст. для означення єгипетських самітників як привідників і учителів релігійного життя для молодих монахів, які прийшли жити від їхню опіку. Початкова ідея духовного наставництва для нових монахів зрештою викристалізувалася у бенедиктинців.
Novice director / Novice master	Керування вихованням новіціїв згідно із програмою ордену на легітимній основі під керівництвом найвищої управи ордену (на основі Канонічного права Католицької Церкви).
Monk	Релігійна громада, що безшлюбно живе окремо від зовнішнього світу під обітницями бідности й послуху. Присвячує себе виконання релігійних обов'язків та молитовному життю.
Friar	Жебручий орден, який цілком залежить від милостині людей на засоби існування та не має ніякої власності, приймаючи обітницю бідности, щоб присвятити всю енергію та час релігійній роботі. Існують від XIII ст. (домініканці, францисканці, кармеліти, августинці).
Novice	Випробувальний період перед складанням обітниць на чернече життя.
Candidate	Час перед новіціятвом (випробувальний період перед складанням обітниць на чернече життя).
Oblates	Батьки урочисто віддають дитину монастирю та посвячують її у монахи.

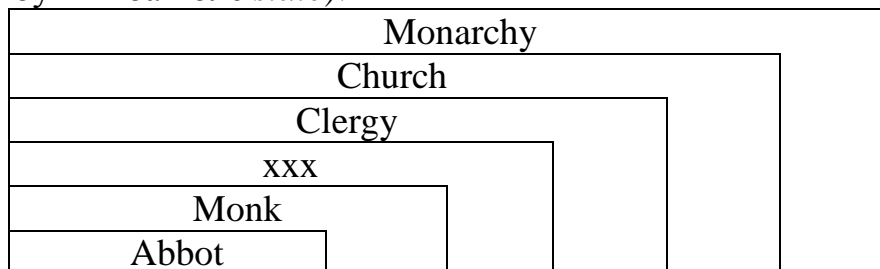
	(Мирські брати). Догляд за матеріальними засобами монастиря. Не у всіх орденах вважалися справжніми монахами.
Confrater	Християнська спілка мирян для пропагування християнських цінностей, схвалена церковною єрархією. Поширена серед римо-католиків, англікан, лютеран і православних західного обряду.

Гадаючи, який відповідник краще відповідатиме давньоукраїнській лексемі **калоугер** в англійській мові, варто звернутися до розмежування мікро- і макроконтексту. У протиставленні лексеми до мікроконтексту речення й мовокультури (профіль-база) найкращим відповідником є *abbot*, адже більш-менш корелюється церковна ієрархія й характеристики монашого буття. Натомість, із погляду протиставлення лексеми до макроконтексту всього художнього твору та його ролі у рецепції відповідник *monk* значно ближче стоїть до державотворчого повідомлення твору. Звісно, це справджується, якщо інтерпретувати ціль твору в контексті будування нової держави.

Застосувавши інший параметр для опису образності – **шкали й обсягу предикації** (*scale and scope of predication*) (Langacker 1988:70), можна унаочнити інтерпретаційну відстань від ключової лексеми до найрозгорнутіших концептуальних структур. Найнижча структура є частиною вищою структури, і так можна простежити входження сегменту монашого життя через церковну ієрархію навіть до уявлення про державу, особливо враховуючи той факт, що у візантійській традиції держава не мислилася без церкви:

На відміну від українськомовної концептуалізації, найширшим полем у британській англійській концептуалізації є поняття *monarchy* (ширшим від нього може бути хіба поле *state*):

Англійський перекладач – свідомо чи підсвідомо, – обравши загальніше слово, прописує ширший контекст, коли в оригіналі дуже конкретизоване явище має відмінні інтерпретаційні настанови.

3.2. Параметри для опису образності

Рівень характерності (level of specificity) передбачає ступінь уточнення й деталізації описуваної одиниці (Langacker, 1987:64).

Таблиця 4

Приклад деталізації описуваної одиниці в перекладі

Оригінал (Изборник 1965:153)	Переклад В. Яременка (Золоте слово 2002:371)	Переклад Є. Карпі- ловської й Л. Тар- новецької (Укр. літ. XI-XVIII ст.:21)	Переклад В. Федера (Edificatory prose 1994:3)
оґзда конєви правитель ксть и вѣздържаник	узда конєві – керма і стримання	узда конєві є правитель	as a bridle is a governor and a restraint for a horse

Приєм може прояснити актуалізацію смислу полісемантичної лексеми, а також імовірнісні параметри інтерпретації. В обраному фрагменті сучасного читача вражає метафора «узда – правитель».

Словник І. Срезневського подає досить розлогу полісемантичну мережу до лексеми *правитель*: а) напрямник, б) керманіч, в) вершник, г) наставник, г) володар (Срезневскій, 1902: т. 2:1344-1345). Лексикограф дуже чітко розмежував мережу контекстів даної лексеми, на відміну від інших словників (напр., Словарь рус. яз., XI-XVII вв. 1992:вып. 18:109).

Укладаючи схему уточнення, доцільно використати напрацювання І. Срезневського, у результаті якого окреслюється семантичний ланцюг:

напрямник → керманіч → наставник → володар.

Водночас, з погляду метонімії можемо лексему *правитель* розглядати не тільки як «особу за фаховою ознакою» або «особу за ознакою її характерних дій» (як про це свідчить суфікс *-(н)тель* у раніших пам'ятках (Цейтлин, 1977:105)), але й як знаряддя. На інтерпретацію смислу «вказівник» може вказувати сусідня лексема *вѣздържаник* на позначення явища, а не особи.

Як бачимо, українські перекладачі або обрали логічний спосіб перекладу (В. Яременко), використовуючи поняття одного статусу, або намагалися зберегти філологічну затемненість тексту (Є. Карпіловської й Л. Тарновецької), опускаючи наступну лексему *вѣздържаник* й відкриваючи шлях до яскравої метафори «книги – володарі праведникам», якої може й не бути в оригіналі.

Неоднозначний український текст ув англійському тексті відтворено також неоднозначною лексемою *governor* з погляду референції особи чи знаряддя. Цікаво, що семантичний ланцюг майже повністю збігається із давньоукраїнською полісемією за єдиним винятком, що його можна продовжити на один член (CEOED, 1971:vol. 1:1182):

напрямник → керманіч → наставник → володар → божество.

Цікаво, що смисл *божество* може також позначати більш-менш персоніфіковані речі, що зафіксовано вже у XIV ст. Окремий смисл

машинного регулятора активно вживається від XIX ст. Відповідно стверджуємо, що семантичний потенціал англійської лексеми *governor* дуже влучно відображає український оригінал.

Фонові припущення й сподівання (background assumptions and expectations) відображають різні істинні твердження за таких самих об'єктивних умов, хоча вони звісно різняться значенням (Langacker, 1987:67).

Таблиця 6

Приклад перекладу на основі фонових припущень і сподівань

Оригінал (Изборник 1965:151)	Переклад В. Яременка (Золоте слово 2002:370)	Переклад Є. Карпі- ловської й Л. Тар- новецької (Укр. літ. XI-XVIII ст.:21)	Переклад В. Федера (Edificatory prose 1994:3)
испытѡштин сѡвѣдѣннѡ кго всѣмь ср(ь)дцьмь	збагнуть усім серцем відомості Його	хто всім серцем взискує його	they that search out His testimonies

Враховуючи труднощі із тлумаченням цього тексту в оригіналі (фізичне пошкодження тексту, відсутність пунктуації й великої букви), уважатимемо, що обраний фрагмент є підрядним реченням прямої мови: «Ті, що збагнуть усім серцем відомості Його, знайдуть Його», дотримуючись інтерпретації І. Франка (Франко, 2010:914).

Ключовою лексемою фрагменту є дієслово **испытати**, що визначає і об'єкт (**сѡвѣдѣннѡ**), і знаряддя (**с[ь]рцьмь**). Словник І. Срезневського подає три смисли. Перший – найрозлогіший, для пояснення якого використати два російські слова і два грецькі. Його фактично можна розділити на два підсмисли – досліджувати і перевіряти (Срезневскій, 1893:т. 1:1140-1141). Наступні два смисли – запитувати й розсудити (Срезневскій, 1893:т. 1:1141) – неважливі для тлумачення фрагменту.

У словнику за редакцією Р. Аванесова виділено три групи смислів: а) перевірити, випробувати; б) розглянути, вникнути, взяти до уваги; в) дізнатися, виявити (Словарь древнерус. яз., 1991:т. 4:85-86). Деякі дослідники виділяють чотири смисли: а) пізнати; б) розслідувати; в) запитати; г) перевірити (Словарь рус. яз. XI-XVII вв., 1979:вып. 6:304). Утім такі лексикографічні пояснення теж підтримують думку, що в інтерпретованому фрагменті можна виокремити два фонові припущення, пов'язані із поняттями «досліджувати» й «перевіряти».

Отож, перекладачі мали відповісти на питання, що можна робити із знанням / вченням / Божим одкровенням за допомогою серця як центру духовного й інтелектуального життя в середньовічній людині. З одного боку, серце допомагає дослідити знання й Бога (маємо тут ціль); з іншого боку, виконавець добивається своєї цілі шляхом логічних розмислів і сумнівів, а

тому перевіряє себе «серцем» (маємо тут процес). Наявність цих припущень не суперечать один одному.

У сучасній українській мові важко знайти аналогічний амбівалентний відповідник. В. Яременко, очевидно запозичивши ідею в І. Франка, уживає лексему *збагнути*, що є виправданим, враховуючи широке вживання тепер фразеологічної словосполуки *збагнути серцем* (СУМ 1972:т. 3:425). Є. Карпіловська й Л. Тарновецька перенесли із наступного речення ключову лексему **взискати (взыштють)** у даний контекст й запропонували староукраїнський варіант *взискати*, що передбачає аналогічні до давньоукраїнської лексеми смисли «знайти, відшукати; здобути, досягнути» й «дізнатися, довідатися» (СУМ XVI – I пол. XVII ст. 1997:вип. 4:33-34; *пор.* ССУМ 1977:т.1:429). З етимологічного погляду ця лексема походить від праслов'янського *iskati* «шукати» (ЕСУМ 1985:т. 2:320). У цьому ж ключі вибір начебто зробив англomовний перекладач В. Федер, запропонувавши лексему *search*, яка проте, згідно із Оксфордським англійським словником, має смисл «розглядати (писання), щоб виявити зміст» (CEOED 1971:vol. 2:2696).

В. Федер обрав «орієнтацію на ціль», перенісши оригінальне знаряддя **всѣмь с[ь]рцьмь** у кінець головного речення й додавши лексему *seek*: “...they will diligently seek Him with the whole heart” (Edificatory prose, 1994:3). Однак насправді це рішення мотивоване тим, що перекладач упізнав цитату з Псалма 119 (118):2 і дещо лексично, але не синтаксично модифікував її відповідно до вимог інтерпретації, які давній книжник міг увести у текст.

Таке різноманіття інтерпретацій не можливе у пізніших текстах, і, наприклад, наявні коми вже у Київському псалтирі 1397 р. (Київський псалтир, 1397:167зв.) повністю усувають непорозуміння такого плану. Натомість у тексті «Ізборника» 1076 р. допускаються відмінні тлумачення, яких не можна оцінити однозначно. У цій ситуації фонове припущення відіграє кардинальну роль в інтерпретації тексту і водночас не впливає на оцінку перекладу.

Вторинна активація (secondary activation) уводить перемінні смисли лексичної одиниці у складних концептуальних структурах, в асоціаціях, при метафоризації (Langacker, 1987:68-69).

Таблиця 7

Приклад перекладу на основі вторинної активації

Оригінал (Ізборник 1965:154)	Переклад В. Яременка (Золоте слово 2002:371)	Переклад Є. Кар- піловської й Л. Тарновецької (Укр. літ. XI-XVIII ст.:22)	Переклад В. Федера (Edificatory prose 1994:3)
красота воиноу оружик	краса воїна – зброя	окраса воїнові зброя	the splendor of a soldier is his weapons

Особливістю давніх текстів є їхня надзвичайно багата полісемія. І. Срезневський реконструював п'ять смислів лексеми **красота**: а) властивість прекрасного; б) приємність, насолода; в) пишнота, величність; г) оздоба; г) біблійне значення – цитата із Книги Мудрости 5:16 (Срезневській, 1893:т. 1:1316; *пор.* Словарь древнерус. яз., 1991:т.4:286-288; Словарь рус. яз. XI-XVII вв., 1981:вып. 8:23). Припускаємо, що розширення прототипу й накладання смислів відбувалося саме в напрямку, який окреслив І. Срезневський. Відповідно тут не доводиться сумніватися, чи в даному фрагменті краса є естетичним поняттям і не включає етичну оцінку. Аналогічно не варто спрощувати інтерпретацію фрагменту до взаємозамінних формул «озброєний, отже красивий» або «красивий, отже озброєний». Однак не варто забувати про урочистість тексту, і якщо пряме повідомлення автора є «читання книг оздобить тебе, як воїна – зброя», то враховуючи урочистість стилю й той факт, що зброя буває різна (не тільки дорогоцінна й яскрава, але й для роботи, отже є знаряддям), вгадується намір книжника підкреслити оцінку вагомості. Цьому сприяє смисл «пишнота, величність».

В українських перекладах ситуація відмінна: *краса* може чергувати «прекрасне» й «оздоба» (СУМ, 1973: т. 4:326), а *окраса* – «прикраса» й «гордощі» (СУМ, 1974: т. 5:677). На жаль, вторинна активація ніде не передбачає смислу «пишноти», що дуже б пасувала князівському повчанню. Англійський перекладач обрав лексему *splendor*, смисли якої ґрунтуються власне на пишності: а) «яскравість»; б) «величність»; в) «видатність, слава»; г) «пишна оздоба» (CEOED, 1971:vol. 2:2972). На цьому позначилася дворянська історія Англії.

Відносне виділення підструктур (relative salience of substructures) у мовленні легко ствердити і важко справдити водночас (Langacker, 1987:75 *i далі*). Сюди Р. Ленекер зараховує і профілювання, і відносини «тіло–орієнтир» (trajector–landmark), і розкладальність значення (analyzability). Профілюванню відведено найбільшу роль, адже його не тільки виокремлено, але його застосовано для опису деяких інших параметрів, які описують складні структури концептуалізації. При вивченні лексики це можна вжити для опису синонімічних і видо-родових мереж. Відносини «тіло–орієнтир» доцільно застосувати до характеристики лексико-граматичних трансформацій, особливо коли йдеться про заміну пасивних конструкцій у мовах, де немає пасивного стану. Розкладальність значення є дуже неоднозначною темою в когнітивістичних дослідженнях. Під сумнів ставиться сама ідея об'єктивного розщеплення значення, однак підсвідомо чи свідомо сприймаючи певний рівень компонентності, мовець використовує розщеплення для конструювання чи маніпулювання складеної структури (Langacker 1987:79).

Спробуймо застосувати параметр розщеплювальності значення до амбівалентного виразу «**почитаньк книжнок**»:

Таблиця 8

Приклад розкладальності значення в перекладі

Оригінал (Изборник 1965:151, 153, 154)	Переклад В. Яременка (Золоте слово 2002:371)	Переклад Є. Карпів- ловської й Л. Тар- новецької (Укр. літ. XI-XVIII ст.:22,23)	Переклад В. Федера (Edificatory prose 1994:3)
ПОЧИТАНЬК КНИЖНОК	читати книжки, читання книжок	почитання книжне	to read the Scripture, the reading of Scripture

Наявність двох лексем **ПОЧИТАНЬК** і **ЧТЕНИК** у одному тексті свідчить про потребу розмежування значень, а те, що перша лексема вживається тричі, то їй відводиться ключова роль. І. Срезневський подає два смисли для слова **ПОЧИТАНЬК**: а) читання, б) турбота (Срезневській, 1902:т. 2:1326). Хоча дієслово **ПОЧИТАТИ** має ще один смисл – «вивчати, вчитуватися», а замість «опікуватися» (корелят до «турботи») – «шанувати» (Срезневській, 1902:т. 2:1326-1327). Іменник **ЧТЕНИК** має тільки літературознавчі смисли: а) процес читання; б) читиво; в) літературно-релігійний жанр (Срезневській, 1912:т. 3:1575).

Очевидно, існує позалітературна традиція цього слова, адже в старослов'янській мові ідея читання виникла від лічби і наклалася на смисли «шанувати», «вшановувати», «славити» (Словарь старослав. яз., 2006:т. 4:869-870; *пор.* ЕСУМ, 2003:т. 4: 546, 2012:т. 6:328-329). Саме так можна пояснити, що переплітаються долі дієслів *читати* й *чтити*, адже останнє активно вживалося ще в кінці XIX ст. (Малорус.-нім. Словар, 1886:т. 2:1077; Словарь укр. мови, 1909:т.4:473; *пор.* СУМ, 1976: т.7:472), а до нині зберігається стійкий вираз *читати молитву* й *читати псалтир*, тобто проголошувати урочисто.

Префіксальний формант **по-** не дуже надається до вичленованого тлумачення. Можна припускати, що смисли прийменника **по**, орієнтовані на з'ясування основи, подібності, причини, мети, способу (смисли а7, а8, б7, б8, б9, в5, в6 зі словника І. Срезневського (Срезневській, 1893-1912:т.2:980, 982, 984)), вплинули на розвиток і змішування смислів, однак у нашому випадку довести це наразі не можливо.

Заглиблюючись у передісторію та трансформацію значення, розкладальність значень пояснює семантику зіставлених слів і вказує, наскільки важливим у тексті оригіналу є потреба вказати на шанобливе ставлення до книг. З погляду сучасної української мови констатуємо, що лексеми *читання* й *почитання* хоча й мають обидва компоненти у своїх значеннях, утім не викликають урочистих асоціацій (*пор.* ВТССУМ, 2005:1096,1097, 1603).

В англійському дієслові *read* можна на основі трьох смислів – «розуміти письмо», «читати вголос» і «навчати» (CEOED, 1971:vol. 2:2427) –

запропонувати тричленну структуру «читаючи вголос навчати». Це корелюватиме із принципом біблійного виховання в середньовічній Європі й навіть додаватиме урочистих асоціацій. На культурноасоціативному рівні здогадуємося, що таке навчання головно відбувалося в церкві, про що свідчить уточнений об'єкт читання – Біблія (*Scripture*). Хоча на тому ж культурноасоціативному рівні і з погляду тексту першотвору книги – звісно релігійні – треба розуміти так, що вони включають Біблію, але не обмежуються нею. Адже трохи згодом автор згадує життя святих Василя, Івана Золотоустого та Кирила Філософа.

Перспектива (*perspective*), що включає такі чинники, як скерованість, кут зору та суб'єктивність / об'єктивність концептуалізації (Langacker, 1987:84 ff), найкраще описує просторові поняття. Однак, варто спробувати їх перенести на історично-культурний контекст.

Таблиця 9

Приклад перекладу на основі залучення перспективи

Оригінал (Изборник 1965: 156)	Переклад В. Яременка (Золоте слово 2002:372)	Переклад В. Федера (Edificatory prose 1994:3)
користь многоу	користі багато	much spoil

Автор використовує фразу із Псалму 119(118):162 (*напр.*, Київський псалтир, 1397:178), яка в перекладі о. І. Хоменка звучить так – «хто знайшов велику здобич». У давньому значенні справді можна виділити три смисли – «здобич», «здобуток», «перевага» (Срезневській, 1893:т.1:1286-1287), з яких належить пояснити два. Як зазначають біблійні коментатори (Henry, 1972:vol. 1:(2)426), у вірші псалму йдеться про «здобич», яку зазвичай одержуємо внаслідок перемоги над ворогом, і тільки із перемогою можна порівняти радість від Божого Слова. Саме тому смисл першотвору з біблійного кута зору повністю відтворено в англійському тексті (SEOED, 1971:vol. 2: 2975), оскільки перекладач ішов за текстом Біблії короля Джеймса. Якщо змінити кут зору із поля бою, який все-таки не названо прямо у псалмі, то другий смисл теж має право на існування і дуже добре корелює із англійським відповідником.

Жоден із двох смислів не відповідає значенню сучасного іменника *користь*: а) добрі наслідки; б) матеріальна вигода (СУМ, 1973:т. 4:290). Піддавшись звуковій подібності український перекладач, імовірно, не перевіряв значення цієї лексеми ув XI сторіччі, ані не зміг розшифрувати біблійну основу цього тексту. Запропонувавши кут зору сучасного українця, він знівелював зміст глибокої християнської радості.

4. Обговорення результатів

Переклад В. Яременка – дуже логічний, по-сучасному простий. Переклад Є. Карпіловської й Л. Тарновецької намагався максимально скористатися з давньої мовної матриці, у лексичному плані ці перекладачки немовби прагнули утворити «церковнослов'янську сучасної української редакції».

Звісно, історична семантична спадщина повністю не могла відійти у минуле, але її активація у сучасному прочитанні не може бути швидкою й легкою.

Англомовний перекладач В. Федер намагався розкодувати прототекст, а тому його текстові відмінності виправдані з погляду біблійного контексту, але є девіантними з погляду можливих інтерпретацій, які існували у київській книжній школі XI сторіччя.

5. Висновки

Теорія когнітивної семантики Р. Ленекера орієнтується здебільшого на граматичні проблеми й опис мови через параметри простору. Критерії компарабельності мов ще потрібно знайти, якщо їх можна однозначно встановити. З іншого боку, пошук балансу між критеріями опису двох мов сприяє глибшому пізнанню об'єктивної відмінності двох мов, а отже умотивовує природу відхилення перекладу від оригіналу. Складні когнітивні процеси актуалізують різні семантичні структури, якщо заглиблюватися в історію динаміки лексико-семантичних змін. Перед аналітиком постає два світи, які абсолютно непоєднані, а отже звідси формулюємо й погляд, що при об'єктивній неперекладності пошуки еквівалентності це дуже суб'єктивний і конвенційний процес. Навіть найвлучніші відповідники не гарантуватимуть глибинне прочитання авторського задуму-тексту.

Існування двох термінних пар «фігура–тло» й «профіль–база» не доцільне в рамках одного типу аналізу, але їх можна розрізнити за рівнем й об'єктом аналізу: якщо йдеться про весь макроконтекст твору й загальну авторську настанову, то тут є місце для вживання термінів «фігура–тло»; натомість коли досліджуємо рівень лексеми або мікрообразу, то варто вживати терміни «профіль–база».

Параметрам опису образності, які пропонує когнітивна семантика, бракує чіткості, які мають аналітичні методи структуралізму. Однак, вони виконують головну аналітичну функцію: вони дозволяють усвідомити наявні в перекладі порушення й відхилення від першотвору та намагатися усвідомити їхню природу й межі.

Література

References

1. Бычков В. *2000 лет христианской культуры sub specie aesthetica : в 2 т. Т. 2 : Славянский мир. Древняя Русь. Россия*. Москва ; Санкт-Петербург : Университетская книга, 1999.
Bychkov, V. (1999). *2000 let khrystyanskoï kultury sub specie aesthetica. T. 2 : Slavianskyi myr. Drevniaia Rus. Rossyia. [2000 years of Christian culture sub specie aesthetica. Vol 2: Slavonic world. Old Rus. Russia]*. Moskva ; Sankt-Peterburg: Unyversytetskaya kniga.
2. Божилов И. Цар Симеон Велики (893–927): Златният век на Средновековна България. София : На отечествения фронт, 1983.
Vozhylov, Y. (1983). *Tsar Symeon Velyky (893–927): Zlatnyiat vek na Srednovekovna Bulgariya. [Czar Simeon the Great (893–927): the golden epoch of the Medieval Bulgaria]*. Sofyia : Na otechestvenyia front.

3. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005.
Velykyi tlmachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy. [A great comprehensive dictionary of the contemporary Ukrainian language]. (2005). Busel, V. T. (comp.). Kyiv; Irpin: Perun.
4. *ЕСУМ: Етимологічний словник української мови*. Київ : Наукова думка, 1982.
Etymologichnyi slovnyk ukraïnskoi movy. [An etymological dictionary of the Ukrainian language]. (1982–). Kyiv: Naukova dumka.
5. *Изборник 1076 года*. Москва: Наука, 1965.
Izbornik 1076 goda. [A synaxarion of 1076]. (1965). Moscow: Nauka.
6. *Золоте слово* / упорядн. : В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : Аконіт, 2002.
Zolote slovo. [Golden word] (2002). Yaremenko, V., Slipushko, O. (comp.). Kyiv: Akonit.
7. Каждан А. П. *Книга и писатель в Византии*. Москва : Наука, 1973.
Kazhdan, A. P. (1973). *Kniga i pisatel v Vizantii. [Books and writers in Byzantium].* Moskva : Nauka.
8. *Київський псалтир : Давида пророка и царя пѣснь*. Київ, 1397. Зберігається: Російська Національна бібліотека (Санкт-Петербург). Шифр: ОЛДП F 6.
Kyivskiy psal'tyr : Davyda proroka i tsaria pishn. [The psalm book of Kyiv] (1397). Kyiv. Manuscript. Stored at: Russian National Library (Saint-Petersburg). Code: OLDP F 6.
9. *Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних Соборів і святих Отців*. Київ : Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2008.
Knyha pravyl sviatykh apostoliv, Vselenskykh i Pomisnykh Soboriv i sviatykh Ottsiv. [A book of rules of Saint Apostles, Ecumenical and Local Councils and Holy Fathers]. (2008). Kyiv: Vydannia Kyivskoyi Patriarkhiyi Ukrayinskoyi Pravoslavnoyi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu.
10. *Малоруско-німецький словар* / уложили Є. Желеховский, С. Недільский. Львів : Т-во ім. Шевченка, 1886.
Malorusko-nimetskyi slovar. [A Ukrainian-German dictionary]. (1886). Zhelekhovskyi, Ye., Nedil'skyi, S. (comp.). Lviv: Tovarystvo im. Shevchenka.
11. *Настольная книга священнослужителя*. Т. 4. Москва, 1983.
Nastolnaia kniga sviashchennosluzhytelia. T. 4. [A priest's handbook. Vol. 4]. (1983). Moscow.
12. Пикцио Р. *Slavia Orthodoxa: Література и язык*. Москва : Знак, 2003.
Piccio, R. (2003). *Slavia Orthodoxa: Literatura i yazyk. [Slavia Orthodoxa: Literature and language].* Moskcow: Znak.
13. *Православная энциклопедия*. Т. 16. Москва : Церк.-науч. центр «Православная энциклопедия», 2007.
Pravoslavnaia Entsyklopediia. T. 16. [Orthodox Encyclopedia. Vol. 16]. (2007). Moscow: Church and Scientific Center "Pravoslavnaia Entsyklopediia".
14. Сивокін Г.М. *Одвічний діалог: (Українська література і її читач від давнини до сьогодні)*. Київ : Дніпро, 1984.
Syvokin, H. M. (1984). *Odvichnyi dialoh: (Ukrainska literatura i yiyi chytach vid davnyuny do sohodni). [The eternal dialogue: Ukrainian literature and its readership from the old times till nowadays].* Kyiv: Dnipro.
15. *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)* / гл. ред. Р. И. Аванесов. Москва: Рус. яз., 1988.
Slovar drevnerusskoho yazyka (XI–XIV vv.). [A dictionary of the Russian language of the 11th–14th centuries]. (1988). Avanesov, R. Y. (ed.-in-chief). Moscow: Russkiy Yazyk.
16. *Словарь русского языка XI–XVII вв.* Москва: Наука, 1975.
Slovar Russkogo Yazyka XI–XVII vv. [A dictionary of the Russian language of the 11th–17th centuries]. (1975). Moscow: Nauka.

17. *Словарь старославянского языка*. СПб, 2006.
Slovar Staroslavianskogo Yazyka. [A dictionary of the Old Slavonic language]. (2006). Saint-Petersburg.
18. Словарь української мови / упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. Київ, 1907–1909.
Slovar Ukrayinskoï Movy. [A Dictionary of the Ukrainian language]. (1907–1909). Hrinchenko, B. (comp.) Kyiv.
19. Срезневский И.И. *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам*. Санктпетербургъ, 1893–1912.
20. Sreznevskiy, I. I. (1893–1912). *Materialy Dlia Slovaria Drevne-russkago Yazyka po Pismennym Pramiatnikam*. [Materials for the Dictionary of the Old Rus Language as Based on Written Monuments J]. Saint-Petersburg.
21. *Словник української мови*. Київ : Наукова думка, 1970–1980.
Slovnuk Ukrayinskoï Movy. [A Dictionary of the Ukrainian language]. (1970–1980). Kyiv: Naukova Dumka.
22. *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* Київ: Наук. думка, 1977–1978.
Slovnuk Staroukrayinskoï Movy XIV–XV st. [A Dictionary of the Ukrainian Language of the 14th–15th centuries]. (1977–1978). Kyiv: Naukova dumka,.
23. *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* Львів, 1994.
Slovnuk Ukrayinskoï Movy XVI – Pershoï Polovyny XVII st. [A Dictionary of the Ukrainian Language of the 16th to the first half of the 17th centuries]. (1994). Lviv.
24. *Українська література XI–XVIII століть* / упоряд. Є. А. Карпіловська, Л. О. Тарновецька. Чернівці : Прут, 1997.
Ukrayinska Literatura XI–XVIII stolit. [Ukrainian Literature of the 11th–18th Centuries]. (1997). Ye. A. Karpilovska, L. O. Tarnovetska (Eds.). Chernivtsi: Prut.
25. Франко І. *Із лектури наших предків XI в.* // Франко І. *Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах* / І. Франко. Київ : Наук. думка, 2010. Т. 54. С. 911–922.
Franko, I. (2010). *Iz lektury nashykh predkiv XI v*. [From the Readings of our Ancestors in the 11th century]. In: *Dodatkovi Tomy do Zibrannia Tvoriv u Pyatdesiaty Tomakh* . Vol. 54 (pp. 911–922). Kyiv: Naukova dumka.
26. Цейтлин Р.М. *Лексика старославянского языка: Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X–XI вв.* Москва: Наука, 1977.
Tseitlin, R. M. (1977). *Leksika Staroslavianskogo Yazyka: Opyt Analiza Motivirovannykh Slov po Dannym Drevnebolgarskikh Rukopisei X–XI vv*. [Lexis of the Old Slavonic Language: A Case Study of Derived Vocabulary in the Old Bulgarian Manuscripts of the 10th–11th centuries]. Moscow: Nauka.
27. *The Compact Edition of the Oxford English Dictionary: Complete Text Reproduced Micrographically*. (1971). Oxford: Oxford University Press.
28. *The Compact Edition of the Oxford English Dictionary: Complete Text Reproduced Micrographically*. (1987). Burchfield, R. W. (ed.). Oxford u.a.: Clarendon Press.
29. *The Edificatory Prose of Kievan Rus'* (1994). Veder, W. R. (trans.). Cambridge, MA: Harvard University Press.
30. Henry, M. (1972). *Commentary on the Whole Bible: Complete and Unabridged in 2 Volumes*. Wilmington, Delaware: Sovereign Grace.
31. Langacker, R. (1988). *A View of Linguistic Semantics*. In: *Topics in Cognitive Linguistics* (pp. 49–89). Amsterdam: Benjamins.
32. Langacker, R. W. (1987). *Foundations of Cognitive Grammar*. Stanford CA: Stanford University Press.
33. *New Catholic Encyclopedia*. (2002–2003). Detroit: Thomson/Gale.
34. Sophocles, E. A. (1914). *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine periods: (from B. C. 146 to A.D. 1100)*. Cambridge : Harvard University Press ; London: Humphrey Milford.
35. Stockwell, P. (2002). *Cognitive Poetics: An Introduction*. London: Routledge.